

УДК 911.3

Рябокоть О.В.

Особлива категорія антропогенних ландшафтів – натурально-антропогенні

В структурі антропогенних розглянуто особливу категорію натурально-антропогенних ландшафтних комплексів; показано, що недостатня увага ландшафтознавців до них зумовлена їх проміжним розташуванням між натуральними й антропогенними ландшафтами, наявністю специфічних, ще слабо досліджених ознак, що виокремлюють натурально-антропогенні серед інших сучасних ландшафтів; зхарактеризовано основні ознаки натурально-антропогенних ландшафтів, доказано, що вони відносяться до особливої категорії антропогенних, а не натуральних ландшафтів, розглянуто подальші шляхи їх пізнання, особливо необхідність дослідження структури та розробки класифікації.

Ключові слова: натурально-антропогенний ландшафт, ознаки, категорія.

Рябокоть О.В. Особая категория антропогенных ландшафтов – натурально-антропогенные.

В структуре антропогенных ландшафтов рассмотрено особенную категорию натурально-антропогенных ландшафтных комплексов; показано, что недостаточное внимание ландшафтоведов к ним обусловлено промежуточным расположением между натуральными и антропогенными ландшафтами, наличием специфических еще слабо изученных признаков, которые выделяют натурально-антропогенные ландшафты среди других современных ландшафтов; охарактеризованы основные признаки натурально-антропогенных ландшафтов, рассмотрено дальнейшие пути их познания, особенно необходимость исследования структуры и разработки классификации.

Ключевые слова: натурально-антропогенный ландшафт, признаки, категория.

Riabokon' O.V. A special category of anthropogenic landscape – natural-anthropogenic. The article deals with the special category of landscape complexes such as natural-anthropogenic. The author points out that insufficient attention of scientists to these landscape complexes is caused to their intermediate location among natural and anthropogenic landscapes, their formation as a result of activity of the anthropogenic factor, the availability of natural analogs and not geoeconnost etc. It is noted that natural-anthropogenic landscapes can make peculiar fields of different hierarchical levels. The author states that it is necessary to develop the classification of natural-anthropogenic landscapes and to investigate their structure with the purpose of their optimization in the future.

Key words: natural-anthropogenic landscape, features, category.

Наявність проблеми. Аналітичний огляд літератури з антропогенного ландшафтознавства показує, що в процесі пізнання сучасних ландшафтів науковці надають явну перевагу натуральним і антропогенним ландшафтам. Натурально – антропогенні ландшафти розглядаються як виключення, або їх ототожнюють з вище названими. Однак, у структурі сучасних ландшафтів окремих регіонів, натурально-антропогенні ландшафти як за площами, так і за значенням, часто переважають натуральні або антропогенні. Недостатня увага до натурально-антропогенних ландшафтів зумовлена не повною розробкою теорії антропогенного ландшафтознавства як молодого наукового напряму класичного ландшафтознавства, а також відсутністю матеріалів польових досліджень натурально-антропогенних ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень. На початку ХХІ ст. є лише кілька праць стосовно натурально-антропогенних ландшафтів. Серед них виокремлюються дві [2, 7]. У першій Ф.Н. Мільков навів загальну характеристику натурально-антропогенних ландшафтів та зробив першу спробу їх класифікувати [7]. У другій

Г.І Денисик розглядає окремі типи натурально-антропогенних ландшафтів, але без детальних їх характеристик [2]. Частково натурально-антропогенні ландшафти вивчали і географи Вінницького державного педагогічного університету [9, 10].

Мета дослідження – виокремити та обґрунтувати особливу категорію натурально – антропогенних ландшафтів як проміжної групи між натуральними й антропогенними ландшафтами.

Результати дослідження. У процесі формування натурально-антропогенні ландшафти набувають ознак, які притаманні лише для них і виокремлюють їх серед інших категорій ландшафтних комплексів. Це зумовлено особливостями зародження, а в подальшому специфікою розвитку. До таких ознак відносяться:

– наявність антропогенного чинника – поштовху, що в подальшому стимулює розвиток натурально-антропогенного ландшафтного комплексу. Таких чинників, може бути один або кілька, але вони обов’язково антропогенні. Тобто, натурально-антропогенні ландшафти формуються лише при наявності і дії антропогенного чинника. У всіх інших випадках це буде не натурально-антропогенний, а натуральний ландшафтний комплекс. Антропогенний чинник, як стимулятор зародження і подальшого розвитку натурально-антропогенного ландшафту не обов’язково має бути масштабним як за площею, так і за силою дії. На лесовому різнотравно-злаковому схилі інколи достатньо однієї неглибокої борозни, або навіть ямки від лопати, щоб вони стимулювали дію ерозійних процесів і поступово, а інколи й активно перетворилися в яр, або систему ярів, які знищують покатий схил і сформують на місці пасовища або поля ерозійний бедленд; для прикладу зупинимось детальніше на цьому питанні. Денудаційні бедленди – це натурально-антропогенні ландшафтні комплекси властиві, переважно, для схилових ландшафтів підвищених рівнин, передгір’їв та гір. Часто денудаційні бедленди тут розповсюджені навіть більше, ніж яри. Вирубка лісів, витоπτування худобою лучно-степового травостою, розорювання крутих схилів та будівництво в їх межах призводить до значної активізації площинного змиву, розвитку дефляції та висихання ґрунтів. У результаті цих процесів на схилах формується щільна мережа дрібних і значних за площею ділянок неродючих бедлендів. У бедлендах ґрунтовий покрив частково або повністю змитий, на місці повнопрофільних зональних ґрунтів формуються ґрунтоподібні субстрати майже без гумусового горизонту і на поверхню виходять корінні породи різної щільності та складу – граніти, пісковики, вапняки, крейда, аргіліти, фліш, різноманітні глини і піски [11]. На Середньому Придністер’ї та в Передкарпатті набір і склад гірських порід на схилах особливо різноманітний, що й породжує тут різноманіття денудаційних бедлендів.

У антропогенних бедлендів багато натуральних аналогів у горах. Покращення, відновлення біологічної продуктивності натурально-антропогенних бедлендів, що була для них характерною в минулому, надзвичайно складний процес. Якщо формування повноцінних мінеральних шарів ґрунту відбувається за $p \cdot 10^3 - p \cdot 10^6$ років [4, 12], змиті ґрунти, особливо на скельних породах, майже не мають можливості відновитися самостійно у природних умовах. Найбільш швидке відновлення денудаційних бедлендів можливе лише при реплантації ґрунтів (або землюванні), коли на неродючу поверхню наносять ґрунт – реплантант. Якість реставрації таких бедлендів буде пропорційною товщині шару насипного ґрунту. Це пов’язано із значними затратами часу і коштів, а тому на великих площах землювання не завжди є доцільним;

– у процесі формування натурально-антропогенного ландшафтного

комплексу, антропогенний чинник не діє тривалий час. Він, чинник, лише поштовх для розвитку і в подальшому на функціонування ландшафтного комплексу не впливає. У подальшому натурально-антропогенний ландшафтний комплекс розвивається за природними закономірностями. Якщо би антропогенний чинник діяв і далі, то ландшафтний комплекс поступово перетворився б в антропогенний. Однак зафіксовані випадки коли антропогенний чинник функціонує тривалий час, але не завжди призводить до зародження натурально – антропогенного ландшафтного комплексу. Борозна вздовж схилу здебільшого зразу призводить до активного розвитку натурально-антропогенного ландшафтного комплексу, тоді як стежка на цьому ж схилі може поступово стимулювати або й зовсім не стимулювати його розвиток упродовж тривалого часу;

– перехідне розташування натурально-антропогенних ландшафтних комплексів між натуральними й антропогенними. Часто це призводить до ототожнення натурально-антропогенних ландшафтів або з натуральними, або з антропогенними. Щоб уникнути цього, необхідно детально дослідити історію розвитку ландшафтного комплексу. У процесі такого пізнання особливу увагу необхідно звернути на дію чинників, що призводять до зародження натурально-антропогенного ландшафтного комплексу. Антропогенний поштовх не завжди стимулює таке зародження, хоча сам чітко прослідковується. Якщо неможливо зараз встановити антропогенний чинник поштовх, то лише в результаті просторово-часового аналізу можна визначити категорію ландшафтного комплексу, зокрема й натурально-антропогенного. Перехідне розташування натурально-антропогенних ландшафтів між натуральними й антропогенними зумовлюють наступну ознаку;

– наявність властивостей, що притаманні як натуральним, так і антропогенним ландшафтним комплексам. Поки ця ознака зберігається, ландшафтний комплекс функціонує у якості натурально-антропогенного. Кількісно це визначити неможливо, якісно можна візуально та за зміною структури і можливостей використання. Як приклад, «покатий схил без ярів під сінокоси та випас – покатий схил з ярами під частковий випас», «покатий розораний схил – покатий схил зайнятий ярами»; яри на схилі утворилися в результаті антропогенного чинника поштовху;

– натурально-антропогенні ландшафти – не ландшафтні екотони. Ця категорія ландшафтних комплексів, хоча й класифікаційно розташована між натуральними й антропогенними ландшафтами, до ландшафтних екотонів не відносяться. Натурально-антропогенні ландшафтні комплекси формуються не при взаємодії натуральних і антропогенних ландшафтів, а виникають в результаті дії людини лише на натуральний ландшафт. Часто вони: а) або лише одна із стадій розвитку антропогенного ландшафту, б) або складова структури сучасних ландшафтів. Перехідних властивостей від одного ландшафтного комплексу до іншого, що характерне для ландшафтних екотонів, натурально-антропогенні ландшафти не мають. Ландшафтні екотони і натурально-антропогенні ландшафти за змістом поняття різні; наявність у натурально-антропогенних ландшафтів натуральних аналогів. Ф.М. Мільков вважав цю ознаку основною [7]. Часто візуально важко побачити різницю між натуральними і натурально-антропогенними ландшафтними комплексом. Відрізняються вони між собою походженням, а це потребує чіткого визначення антропогенного чинника – поштовху і часу з якого він почав діяти. Серед натурально-антропогенних ландшафтів аналогами натуральних ландшафтів є похідні ліси і болота, заплавні і надзаплавно-терасові луки, піски що розвіваються, зсуви і більшість ярів, частково карст тощо. Зазначимо, що

наявність у натурально-антропогенних ландшафтах натуральних аналогів суттєво полегшує процес їх пізнання; детальніше зупинимось на вторинних або похідних лісових ландшафтних комплексах. Вторинні, або похідні лісові ландшафти формуються на місці корінних шляхом захоплення їх площі після вирубок малопродуктивними і малоцінними породами дерев, які активно ростуть на освітлених лісових ділянках. У процесі переходу умовно-натуральних лісових ландшафтів Поділля у похідні, особливе значення має граб. Деревина грабу навіть у другому ярусі густо і часто плодоносить. Крім того, насіння грабу тривалий час зберігається у лісовій підстилці та має значні строки проростання. У результаті невмілого господарювання в натуральних або умовно натуральних дібровах досить швидко відбувається зміна дубу на граб з формуванням чистих грабняків. Звідси поширена назва лісових масивів – «Чорний ліс». У сухих дібровах південних та східних районів Поділля (Середнє Побужжя) захоплення площ грабом проходить повільніше, тому грабняки тут мають домішок клену, липи та ільму. Ці домішки в насадженнях добре відновлюються навіть після їх вирубки, але уже без дубу.

Результати ландшафтознавчих досліджень показують, що відбувається не проста зміна одного деревостану іншим, а повністю змінюється структура і властивості лісового ландшафтного комплексу. При заміні світлої діброви чорноліссям з грабу або ще гірше осики, освітленість ландшафтного комплексу зменшується на 37-52 %, вологість зростає у 1,2-1,7, інколи у 3 рази. Підлісок дібров повністю зникає, так само, як і трав'яний покрив. Лісознавці застерігають лісівників, що у зв'язку з експансією граба звичайного повне вирубування підліску в дібровах, широко застосовуване лісгосподарствами на ділянках відведених під рубки головного використання, недоцільне. Підлісок в дубових лісах виконує дуже важливу біологічну функцію «охоронця» цілісності фітоценозу [4].

Хоча натурально-антропогенні ландшафти і мають ознаки, що притаманні натуральним і антропогенним ландшафтам, вони відносяться до особливої категорії антропогенних, а не натуральних ландшафтних комплексів, бо їх зародження зумовлене дією антропогенного чинника. Як приклад: після вирубки лісу в результаті зменшення випаровування і підняття рівня підземних вод, на пониженні утворилось болото, яке в подальшому розвивалось за природними закономірностями. Цей ландшафтний комплекс (болото) відноситься до категорії натурально-антропогенних. Однак сформувався він в результаті дії антропогенного чинника – вирубки. Якщо б не було вирубки, болото в лісі натуральним шляхом, можливо й не утворилось. За генезою цей ландшафтний комплекс антропогенний а розвивається як натурально-антропогенний і відноситься до особливої категорії антропогенних а не натуральних ландшафтів.

Висновок. Недостатня увага ландшафтознавців до натурально-антропогенних ландшафтних комплексів зумовлена як їх розташуванням між натуральними і антропогенними ландшафтами, так і подібністю до їх натуральних аналогів. Водночас, натурально-антропогенні ландшафти надзвичайно різноманітні, своєрідні і зустрічаються скрізь. Їх детальне вивчення дасть змогу краще пізнати сучасні ландшафти, а це гарний шлях до розробки реальних заходів з їх оптимізації. У майбутньому актуальним є розробка класифікації натурально-антропогенних ландшафтів, розкриття їх структури й функціонування у просторово-часовому аспекті.

1. Гродзинський М.Д. Стійкість геосистем до антропогенних навантажень / М.Д. Гродзинський. – К.: Либідь, 1995. – 233 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат,

1998. – 292 с.
3. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
 4. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство / Г.І. Денисик – Вінниця: Едельвейс і К, 2012. – 335 с.
 5. Денисик Г.І. Лісові антропогенні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, В.С.Канський. – Вінниця: Едельвейс і К, 2011. – 168 с.
 6. Маринич О.М. Фізична географія України: Підручник /О.М. Маринич, П.Г. Шищенко. – Київ: Знання, 2005. – 511с.
 7. Мильков Ф.Н. Ландшафтная география и вопросы практики / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1966. – 256 с.
 8. Мильков Ф.Н. Естественно-антропогенные ландшафты как особая категория природных комплексов / Ф.Н. Мильков // Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения. – Воронеж : Изд-во ВГУ, 1988. – С. 3-13.
 9. Рельєф України. Навчальний посібник / Б.О. Вахрушев, І.П. Ковальчук, О.О. Комлев [та ін.]; за заг. ред. В.В. Стецюка. – К. : Видавничий Дім “Слово”, 2010. – 688 с.
 10. Рябоконь О.В. На межі між натуральними й антропогенними ландшафтами / О.В. Рябоконь // Наукові записки ВДПУ. Серія: географія. – 2009. – Вип. 18. – С. 98-100.
 11. Рябоконь О.В. Раціональне використання натурально-антропогенних ландшафтів / О.В. Рябоконь // Географія та туризм. – 2012. – Вип. 20. – С. 295-300.